

Tahir ORUCOV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Folklor İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi
e-mail: tahiroruclu@gmail.com

TOY ADƏTLƏRİ: ƏNƏNƏ VƏ MƏRASİM KONTEKSİ

Tahir ORUJOV
WEDDING TRADITIONS: TRADITION AND CEREMONY CONTEXT

Summary

Many national-moral values of Azerbaijani people, including traditions, have been deformed for some or more reasons, which have lost its independence during more than seventy years. The communist ideological environment of the Soviet state had banned the study and promotion of national traditions and customs. Under the name of the new traditions and customs, especially, the political-ideological holidays that express the essence and content of the socialist lifestyle have been highlighted.

However, the wedding traditions of our nation have almost completely preserved their place in the system of national-moral values, despite various Soviet-era prohibitions. In the article it is said about the wedding traditions which take the important places in the system of national and moral values of the Azerbaijani people, its tradition-ceremony context is involved in the study.

Key words: wedding, tradition, to like the girl, betrothal, engagement, “Kemleshme”, “Paltarbichdi”, henna party, the girl wedding

Taup ОРУДЖЕВ
СВАДЕБНЫЕ ТРАДИЦИИ: КОНТЕКСТ ОБЫЧАЕВ И ОБРЯДОВ

Резюме

Национально-нравственные ценности, в том числе традиции и обычаи азербайджанского народа, потерявшего более семидесяти лет свою независимость, по той или иной причине подверглись деформации. Коммунистическая идеологическая среда советского государства наложила запрет на изучение и пропаганду наших национальных традиций. Под названием новых традиций и обычаев, в основном, на передний план выдвигались политико-идеологические праздники, выражающие суть и содержание социалистического образа жизни.

Однако свадебные традиции и обычаи нашего народа, несмотря на существовавшие в советский период разные запреты, можно сказать, полностью смогли сохранить свое место в системе национально-нравственных ценностей. В статье исследуются свадебные традиции, его обрядовый контекст, занимающий важное место в системе национально-нравственных ценностей азербайджанского народа.

Ключевые слова: свадьба, традиции и обычаи, сватовство, обручение, мерка платья “Кемлешме”, смотрины невесты, Хнаяхты, свадьба девушки.

Məsələnin qoyuluşu: Azərbaycan xalqının heç vaxt unutmadığı adət-ənənələrindən, rituallardan biri də toy adət-ənənələri, toy mərasimidir. Qədim ənənəvi mərasimlərimiz içərisində ən çox yayılanı toy mərasimidir. Buna görə də xalqın ailə-məişətində mühüm yer tutan adət və ənənələr, rituallar, o cümlədən toy adətləri müxtəlif aspektlərdən təhlil və tədqiq edilməlidir.

İşin məqsədi: Xalqın əsrlər boyu milli-genetik yaddışında saxladığı toy adət-ənənələrinin folklorda özünəməxsus təcəssüm spesifikasını müəyyənləşdirmək və bu sahədə ətraflı araşdırma aparmaq.

Milli adət və ənənələrin öyrənilməsi, onların ritual-mərasim kontekstindəki, eləcə də mənəvi dəyərlər sistemindəki rolu baxımından tədqiqi həmişə aktual məsələlərdən olmuşdur. Çünki milli adət və ənənələr tarixin bütün mərhələlərində ictimai, mədəni tərəqqinin əsas göstəricisi kimi nəzərə çarpmışdır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə adət və ənənələr də ayrı-ayrı quruluşların ictimai-siyasi xüsusiyyətlərinə bu və ya digər formada inteqrasiya etmişdir. Buna görə də hər bir ictimai-siyasi formasiya həm bütövlükdə adət və ənənələrə, mərasim və rituallara həm də milli-mənəvi dəyərlərə öz möhürünü vurmuşdur. Cəmiyyət dəyişdikcə adət və ənənələr də təkmilləşmiş, millətin, xalqın yaradıcılıq nümunələrini yaşatmış, nəsildən-nəslə ötürmüşdür. Yeni yaranan hər bir mənəvi dəyər isə tarixi ənənələrimizin varisi kimi təşəkkül tapmışdır.

Uzun illər ərzində öz müstəqilliyini itirmiş Azərbaycan xalqının bir çox milli-mənəvi dəyərləri deformasiyaya uğramış, tarixin yalnız şifahi yaddaşına çevrilmişdir. Keçmiş Sovet dövlətinin kommunist ideoloji mühiti isə milli adət və ənənələrimizin öyrənilməsinə və təbliğinə qadağalar qoymuşdur. Yeni adət və ənənələr adı altında, əsasən, sosialist həyat tərzinin mahiyyətini və məzmununu ifadə edən ideoloji, siyasi xarakterli mənəvi cəhətlər diqqət mərkəzinə çıxarılmışdır. Sözsüz ki, xalqımıza, onun milli xüsusiyyətlərinə və iradəsinə uyğun olmayan cəhətlər də hakim təbəqələr tərəfindən xalqa diqtə edilmişdir. Xüsusilə keçmiş Sovet məkanında adət-ənənələr kommunist əxlaqı prinsiplərinin emosional vasitələrinə çevrilmişdi. Ancaq bu dövrdə də Azərbaycan xalqı öz milli adət-ənənələrindən, tarixi varislik prinsiplərindən imtina etməmiş, daim bu adət-ənənələri, mərasimləri özünün mənəvi stimuluna çevirməyi bacarmışdır. Buna görə də, təxminən, 70 illik bir zaman keçsə də, xalqın milli adət-ənənələri, mərasimləri, bütövlükdə folkloru öz əsl mahiyyətini itirməmişdir.

Azərbaycan xalqının milli-genetik yaddaşında saxladığı, heç vaxt unutmadığı və heç bir formada imtina etmədiyi belə adət-ənənələrdən, rituallardan biri də toy adət-ənənələri, toy mərasimidir. Qədim ənənəvi mərasimlər içərisində ən çox yayılanı toy mərasimidir. Xalqın ailə-məişətində ən zəngin adət və ənənələr, ritual-lar toy mərasiminə aid olub toyda icra edilirdi. Rəngarəng rituallarla keçirilən toy mərasimləri istər qədimdə, istərsə də indi, əsasən, üç mərhələdən ibarət olmuşdur; toyaqədərki mərhələ, toyun özü və toydan sonrakı mərhələ. Bütün dünya xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da toy mərasimi uzun əsrlər boyu özünəməxsus şəkildə keçirilmişdir. Məlumdur ki, toya qədərki adətlər, əsasən, qızbəyənmə, elçilik və nişanlanmadır. Yalnız bu mərhələlər ardıcıl olaraq icra edildikdən sonra toy günü dəqiqləşdirilir və hər iki tərəfdə: qız və oğlan evində toy mərasiminə hazırlıq işləri başlanır. Toy artıq tam razılıq əldə olunmasını təsdiqləyən sonuncu mərhələdir və nikahın qəti olaraq rəsmiləşdirilməsini göstərir. Mərasimlər, o cümlədən toy mərasimi, toy adət-ənənələri haqqında bir çox tədqiqatçılar bəhs etmişlər (1;2; 3;4;5). Bu barədə araşdırma aparan müəlliflərin bir çox tədqiqatlarından

aydın olur ki, bütün dünya xalqlarında toy mərasimi, demək olar ki, eyni mahiyyət və məzmun kəsb etmişdir (6;7;8;9;10).

Hər bir xalqın ailə münasibətlərində ən mühüm yeri toy adətləri tutur. Toy əsrlər boyu yaşayıb, müasir dövrümüzdə də icra olunan xalqın zəngin adət və ənənələrini qoruyub saxlayan el şənliyidir. Xalqın tarixi inkişafından asılı olaraq müxtəlif toy adətləri mövcuddur ki, onlar da zəngin və rəngarəngdir. Müxtəlif xalqlar arasında mövcud olan toy adətlərinin özündə bir sıra oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Cəmiyyət daxilində bütün məsələlərin uzun əsrlər boyu müəyyən adət və ənənələr çərçivəsində cərəyan etdiyi məlumdur. O cümlədən, toy mərasimində bir sıra müxtəlif və çoxsaylı adətlər icra olunur. Toy əslində bir xalq yığıncağıdır. Buraya toplaşanlar adı günlərdən fərqli olaraq xüsusi geyimlərdən və bəzəklərdən istifadə edirlər. Toy mərasimində insanların əhval-ruhiyyəsi dəyişir və o, əyləncə xarakteri kəsb edir. Xüsusən orta əsrlərdə əhalinin əsas şad-yanalığı toylarda özünü bürüzə verirdi. Təsədüfi deyildir ki, nağıllarımızda və dastanlarımızda, şairlərin yaradıcılığında toyların üç, yeddi və qırx gün qeyd edildiyi vurğulanır. Bu da onu deməyə əsas verir ki, qədim zamanlarda şadyanalığ, məharət nümayiş etdirmə yeri məhz toylar və bayramlar olmuşdur.

Toy mərasimlərinin keçirilməsində əsas məqsəd olan ailə bütün dövrlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Ailə qurmağın əhəmiyyət kəsb etməsi görkəmli alim Nəsirəddin Tusi tərəfindən “Əxlaqi-Nasiri” əsərində mühüm məsələ kimi ön plana çəkilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, insan, ümumiyyətlə, təkbaşına yaşaya bilməz və ömrü boyu tək qalmaq doğru deyildir. Onun mütləq həyatını paylaşa biləcəyi, yaxşı və pis günündə ona şərik olan bir yar-yoldaşa ehtiyacı vardır. Ailənin təməlini təşkil edən bu cütlüyün mühüm rola malik olduğunu o belə söyləyir: “Lakin insanın yaşaması və davamı üçün doğub törədə bilən bir ciftə də ehtiyac vardır. Bu səbəbə görə ilahi hikmət elə bir təbiət yaratmışdır ki, bir kişi bir qadını özünə cift seçir, həm mənzili və başqa şeyləri qoruyan tapılır, həm nəslə artırmağa imkan yaranır, həm də ki, bir şəxsə iki mühüm vəzifə şərti asanlıqla cəmləmiş olur” (11, 145). Göründüyü kimi, Tusi qadına həmçinin ailə daxili vəzifə bölgüsünün mühüm və əvəzolunmaz bir iştirakçısı kimi baxır. Orta əsrlərdə qadına verilən bu cür qiymət digər müəlliflərin əsərlərində də əks olunur.

Nikahdan bəhs edərkən onu göstərmək lazımdır ki, orta əsrlərdə əksər hallarda kəbin bərabər sosial zümrələr arasında bağlanırdı. Bu, bir çox orta əsr müəllifləri tərəfindən açıqlanmışdır. Oruc bəy Bayat I Şah İsmayılın şahzadə Muradı yaxşı qarşıladığından və öz qızlarından birini ona verdiyindən söz açır (12, 72). Eləcə də, Azərbaycanda səfərdə olmuş venetsiyalı Mikele Membre bu barədə məlumat verərək Şah Təhmasibin öz bacılarını yüksək mövqeli xanlara əvə verdiyini söyləyir (13, 46). “Bu da aydındır ki, bütün zamanlarda yüksək zümrənin ailələri bir-birilə qohum olurdular. Hətta çox vaxt belə nikahlar siyasi və diplomatik addım sayılırdı. Şahlar özləri də bərabər zümrədən evlənirdilər. Lakin bununla yanaşı, onların hərəmində müxtəlif cariyələr də olurdu ki, onlar isə müxtəlif təbəqələrə mənsub ailələrin üzvləri idilər. Hətta şahların onlardan da övladları ola bilərdi. Orta əsr şairlərimizin də yaradıcılığından sezilir ki, yuxarı təbəqənin nümayəndələri nikah münasibətlərində sosial bərabərliyə üstünlük verirdilər” (14, 70).

Toyaqədərki mərhələlərdə qızın seçilməsi və yaş həddi də əsas idi. Qızlara oğlan anaları erkən yaşlardan etibarən göz qoyur, onlar haqqında məlumat toplayırdılar. Bu göz qoyma, əsasən, toy və bayramlarda, hətta hamamda olurdu. Qızın hansı nəslə mənsub olması da əsas götürülürdü. Orta əsrlərdə ailə münasibətlərində əsas şərt nikahda valideynlərin razılığıdır. Ata-ananın razılığı əsasında qızlar ərə gedir, oğlanlar evləndirilər. Toy mərasimi icra olunduqdan sonra nikaha girənlərin ailə içərisində ictimai vəziyyəti bir qədər dəyişir, yeni bir ailənin təməli qurulurdu. Nikah, kəbin haqqında məlumata Məhsəti Gəncəvinin də yaradıcılığında rast gəlmək mümkündür. O, yazır:

Arvadla kişini bağlayar kəbin,
Bu işə yol verir şəriət, ayin (15, 37).

Burada müəllif kəbinin kəsilməsində şəriət qaydalarının hökm sürdüyünü göstərir və xüsusi rəsmi ayinin icra olunduğunu qeyd edir. Müəlliflərin hamısının kəbini ailənin qurulmasında vacib olan və əhəmiyyət kəsb edən bir məsələ kimi qiymətləndirməsi nəzərdən qaçmır. Bu məsələnin bütövlükdə cəmiyyətdə kök salmış qanunauyğunluq kimi təqdim olunması təqdirəlayiq hal kimi dəyərləndirilməlidir.

Göstərilənlər digər orta əsr müəlliflərinin əsərlərində də bütün aydınlığı ilə özünü büruzə verir. Orta əsrlərdə toy ziyafətləri zəruri idi. Xüsusən yüksək zümrə toy mərasimini böyük təmtəraqla qeyd edirdilər. Bütün orta əsr müəllifləri kimi, Nizami də toy vasitəsilə kəbin bağlanması müsbət hal kimi təbliğ edir. Hətta bu xüsusda belə söyləyir:

Çoxlu and içdi, əhd – peyman bağladı ki,
Kəbinsiz ona tərəf əl uzatmasın.
Dünyanın böyüklərini toplansın,
Kəbin etməklə başını ucaltsın (16, 293).

Buradan aydın olur ki, kəbin bağlanana qədər oğlanla qız bir-biri ilə münasibətlərində müəyyən məsafəni və həddi gözləməlidirlər. El adətinə müvafiq olaraq qızın bakirəliyi kəbin kəsilməyə qədər qorunub saxlanılmalıdır. Bundan əlavə, ağsaqqalların məsləhəti hər zaman zəruri şərt sayılmışdır. Göründüyü kimi, şair kəbin kəsdirməyi baş ucalığı sayır.

Azərbaycan xalqının adətinə görə toy ərəfəsində oğlan evinin ağsaqqalları yığışb qız evinə gedir və bu görüş zamanı başlıq pulunun məbləği dəqiqləşdirilir. Qarabağ bölgəsinin Tərtər, Ağdam, Bərdə bölgələrində müasir dövrdə bu cür razılaşma “kəmləşmə” adlanır. Bu adətin təkəcə Azərbaycan üçün deyil, eyni zamanda digər turkdilli xalqlara da xarakterik olması, hətta bir sıra Qafqaz xalqlarında və ərəb dünyasında da mövcudluğu məlum faktdır. Orta əsr müəllifi İbn Fədlan quzz adlanan türk tayfalarının da evlənmək üçün başlıq ödədiklərini qeyd edir (17, 188). Adətə hərtərəfli yanaşsaq, onun mahiyyətində nəyin durduğunu müəyyənləşdirmək olar. Belə ki, başlıq qız evindən işlək qüvvənin oğlan evinə getdiyinə görə verilirdi. Verilən başlıq pulunun müəyyən məbləğinə isə qız üçün bəzi tədarüklər görülürdü, onun cehizi hazırlanırdı. Bu da göründüyü kimi, yenidən oğlan evinə qayıdırdı.

N.Gəncəvinin əsərlərindən toy mərasimi haqqında daha geniş və hərtərəfli məlumat əldə etmək mümkündür. Şair toy adətlərindən biri olan “süd haqqı” (başlıq) haqqında da bəhs etmişdir. O, bununla bağlı belə yazır:

Pul tufanı asimana qalxdı,
Süd haqqı (başlıq) söhbəti cana yatdı (18, 132).

Bu, onu göstərir ki, qız evinin irəli sürdüyü şərti-yəni ödəniləcək məbləğin miqdarını oğlan evi qəbul edir. Buradan da aydın olur ki, razılaşma hər iki tərəf arasında edilən söhbət əsasında əldə edilir. Bu danışıqlarda isə hər iki tərəfin yalnız kişiləri iştirak edirlər. Başlıq pulunun orta əsrlərdə xəzərlərdə də olması mənbələrin məlumatları ilə təsdiqlənir.

Başlıq pulu müsəlman ölkələrinin böyük əksəriyyətində vardır. Məsələn, İraqda olmuş Q.Paşayev buranın toy adətlərindən bəhs edərkən başlıq vermək adətinin olduğunu təsdiq edir. O qeyd edir ki, burada “başlığa kənd yerlərində “sı-yaq”, şəhər yerlərində isə “müqəddəm” deyirlər” (19, 117). Başlığın hansı dövrdən etibarən formalaşdığı barədə fikir söyləmək çətindir. Lakin bir sıra qədim xalqlarda onun izləri sezilməkdədir. Məsələn, Mikluxo-Maklayın məlumatlarından aydın olur ki, papuaslarda nişanlı oğlan gəlin üçün müəyyən başlıq verməli idi. Başlıq, əsasən, cəmi bir neçə saxsı qabdan ibarət də olsa, mütləq təqdim olunmalı idi. Çünki bu başlıq olmadan qızı aparmaq qeyri-mümkün idi (20, 143).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında toyda Dədə Qorqudun qopuz çalmasının qeyd edilməsi tarixən toyların musiqinin müşayiəti ilə keçdiyini göstərir (21, 220). Maraqlı doğuran məsələ budur ki, orta əsrlərdə toy məclisi həm qız, həm də oğlan evində olurdu. N.Gəncəvi “Leyli və Məcnun” poemasında toyun, ilk növbədə, qız evində keçirildiyindən, adət üzrə gəlinin atasının öz kürəkəni məclisin yuxarı başında, toya dəvət olunan camaatla birlikdə oturtmasından bəhs edir. O göstərir ki, toy mərasimi çalğı ilə keçirilirdi. Bundan əlavə, Nizami yaradıcılığında bir sıra məqamlar vardır ki, bunlar da toy mərasiminə gələn qonaqların qarşılınmasından, onların gəlişi üçün hər tərəfin bəzədilməsindən və xüsusi səliqə-sahman yaradılmasından ibarətdir.

Toyda şam yandırmaq orta əsrlərdən indiyədək qalan adətdir. Ə.Xaqani toy şamından bəhs edir (22, 424). Xalqımızın toyla bağlı adətlərindən biri də şəkər səpilməsidir. Bu barədə müxtəlif mənbələrdə məlumatın olması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Nizami bu maraqlı toy adətini öz yaradıcılığında belə təsvir edir:

O nazlı gözəlin daş hücrəsinə,
Tünglərlə bir xeyli şəkər səpildi. (16, s.132)

Bu adətin XX əsrdə, Qarabağda, Şirvanda Göyçə mahalında davam etməsi barədə məlumatda bildirilir ki, bəy və onun sağdışı gəlin gələndə hündür bir yerdən onun başı üstündən şirniyyat, məsələn, konfet, noğul atırdılar. Toylarda şabaş səpilməsi də el adətlərimizdəndir. Bildiyimiz kimi, şabaş səpmək ailə məişətində əsaslı bir mərasim olan toy məclislərində oynayanlara təqdim olunur, lakin onların özlərinə çatmaq üçün deyil, məhz xanəndə və çalğıçılar üçün yığılan puldur. Bu adət müasir kənd toylarında da mövcuddur. Onun orta əsrlərdə də icra olunduğunu təsdiqləmək olar. Belə ki, Mücirəddin

Beyləqani də şabaşın adını çəkmişdir (23, 346). Nəsimi öz yaradıcılığında şabaş haqqında da xatırladır. (24, 603). Müasir dövrdə də qorunan toy adətlərdən biri budur ki, sağdışla bərabər, həmçinin soldış da təyin olunur və onlar bəy tərəfindən seçilirlər.

Orta əsr müəlliflərinin əsərlərinin əksəriyyətində toyla bağlı maraqlı məqamlar mövcuddur. Lakin sağdış haqqında məlumata yalnız “Dastani–Əhməd Hərəmi” əsərində rast gəlmək mümkündür. Bir də “Kitabi–Dədə Qorqud” dastanında sağdışın adı çəkilir (21, 213). Başqa müəlliflərin yaradıcılığında olduğu kimi, “Dastani–Əhməd Hərəmi”də də toy və kəbinin yeni ailənin qurulmasında mühüm amil olduğu aydın görünür. Toy mərasimi sadə bir adət kimi, yəni nəticə etibarilə gəlinin bəy evinə köçməsi kimi səciyyələndirilə bilər. Buna baxmayaraq, toy bir sıra icrası zəruri olan adətləri özündə birləşdirir. Bu adətlərin icrasında hər bir xalqın yaşam tərzinin, dünyagörüşünün və dini təsəvvürlərinin də müəyyən mənada rolu vardır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, toy zamanı bəzədilən süfrəyə müxtəlif təamlar təqdim olunurdu. Hələ “Kitabi–Dədə Qorqud” dastanında toy zamanı bir sıra heyvanların ətindən istifadə edildi qeyd edilir. Məsələn, dastanda deyilir: “Atdan aygır, dəvədən buğra, qoyundan qoç kəsdirdi. Toy etdi. Qalın oğuz bəylərini çağırıb əzizlədi” (21, 191).

Beşik-kəsmə əhdinin qaydasına görə göbəyi kəsilən qızın başqasına ərə getməyə ixtiyarı yox idi. Valideynlərin iradəsi əsasında uşaqlıqdan həmin nikaha məcburi sövq edilən qızın imtinası ağır cəzalanma ilə nəticələnə bilərdi. Beşik-kəsmə adəti Orta Asiya və Qafqazın müxtəlif xalqlarında eyni adla mövcud olmuşdur. Tabasaranlılarda “gübek kesme”, kumıklarda “beşik kerte”, (daha doğrusu, beşikqe kert ete), rutullarda “beşik kırtma”, gürcü-acarlarda “beşik kertma” və Orta Asiyada, Qazaxıstanda isə “bel kuda”, “beşik kuda” adlanan bu adətin türk anlayışı olduğu da nəzərdən qaçmır. (25, 163). Azərbaycan xalqınının “göbək-kəsdi” adəti haqqında da mənbələrdə məlumat vardır. XIV əsrin görkəmli ədəbiyyat nümayəndələrindən biri olan Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşə” poemasında xalqın ailə və məişət məsələləri təsvir edilərkən müəllif, “göbək-kəsdi” və ya “beşik-kəsmə” adı ilə tanınan adət haqqında məlumat verir.

Azərbaycanda “qız-qıza”, “əvəz-əvəz” və ya “al dəyişik” adı altında nikah forması da mövcud olmuşdur. Bu o deməkdir ki, qızını o biri ailəyə verən valideyn həmin ailədən də öz oğluna qız alır və ikitərəfli qohuma çevrilirlər. Hətta yüksək zümrələrdə hakimiyyətin parçalanmaması üçün orta əsrlərdə bu nikah növünün mövcud olduğu da tarixi faktlarla öz təsdiqini tapır. Məsələn üçün orta əsr müəllifi Yaqut Həməvi göstərir ki, “Hakimiyyət Ənuşirvanın əlinə keçərkən o, onların (xəzərlər nəzərdə tutulur. – T.O.) şahlarına, əvəzində öz qızını vermək şərtilə, onun qızını almaq üçün elçi göndərdi” (26, 139). S.Hacıyeva göstərir ki, dəyişik nikah tabasaranlılarda “başa baş”, kumıklarda “birge bir” və ya “başqa baş” adlanırdı (25, 182). Bu adət indi də qalmaqdadır və görünür, ailələr arasında münasibətlərin müsbət olması ilə əlaqədardır.

Toy mərasimi zamanı xalqımızın əsrlər boyu yaşatdığı qonaqpərvərlik adətinə riayət olunur. Belə ki, hələ qədim dövrlərdən başlayaraq indiyədək davam edən qonaqpərvərlik adətinin, xüsusilə elçilik, nişan və toy mərasimləri

zamanı icrası daha diqqətəlayiqdir. Belə ki, burada qonaqpərvərlik özünə-məxsus tərzdə icra olunur. Qız evinə oğlan evi hədiyyələr təqdim edir. Ev sahibi də gələn qonaqları lazımı qaydada qarşılayıb yola salmağa ciddi riayət etməyə çalışır. Bu, onu göstərir ki, toy mərasimi özündə həmçinin qonaqpərvərliyi də ehtiva edir. Toyla bağlı demək olar ki, əksər adətlər indi də xüsusən kənd yerlərində mövcuddur.

Azərbaycan xalqının toyları milli koloriti ilə daha çox fərqlənir. Toy və toydan sonra icra olunan adətlər xalq arasında qanuniləşmiş qaydalar şəklini almışdır.

İndiyədək yaşayan toy adətlərindən biri də ata evindən köçən qıza verilən xeyir-duadır. Bu məsələ orta əsr şairlərimizin də yaradıcılığında yer almışdır. Məsələn, Məhsəti gəlinə valideynləri tərəfindən verilən xeyir-dua məsələsini qeyd etmişdir. Toy qadınlar üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, toy insanların daha çox görüşüb ünsiyyətdə olduğu bir mərasim olduğundan özlərini təqdim etmə və daha gözəl görünmə məqsədilə qadınlar bər-bəzəkdən və kosmetik vasitələrdən istifadə edirdilər. Bunun üçün də məşşatələrə müraciət olunurdu. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bəzi ailələrdə hətta XX əsrdə gəlin gedən qızların saçlarını bəzəyəyə oğlan evi tərəfindən “baş bəzəyi” adlanan haqq da verilir (14, 94).

El adətincə, gəlin oğlan evinə ilk dəfə qədəm basarkən üz örtüyünü açmır, bəzən isə oturmur. Orta əsrlərdə bu adətin olmasını təsdiqləyən Xaqanınin “Gəlin pərdə açır üzündən, ona xoş töhfə göstərsən”, – deməsini Q.Qeybullayev belə açıqlayır: “Azərbaycanın hər yerində keçmişdə qayınata gəlinə bir hədiyyə verdikdən, yaxud vəd etdikdən sonra yaşmağını qaldırır və bununla da onlar “barışırdılar” (27, 31). Bəzi ailələrdə indi də belə bir adət mövcuddur ki, gəlin ər evinə qədəm basarkən ayaq ustə durub oturmur, ona yalnız müəyyən hədiyyə verildikdən sonra əyləşir. Hədiyyə də hər ailənin imkanı daxilində müxtəlif ola bilər.

Lənkəran bölgəsində bəy gəlinin alnına sürtülmüş balı barmağı ilə götürüb dilinə sürtür. Bu gəlinin şirin dilli olmasına bir işarə kimi qəbul edilir. B.Abdulla qeyd edir ki, “İstisna hallar nəzərə alınmazsa, qız evində toy oğlanınkindən əvvəl başlanır və ehtimal ki, bu da ana xəttinin üstünlüyünü ifadə edən əlamət kimi bu çağacan yaşamaqdadır” (2, 129). Azərbaycanda toy zamanı mövcud olan “belbağlama”ya görə ata evindən çıxarkən qızın belini oğlanın qardaşı və ya qardaşı yoxdursa, qohumlarından biri bağlayır. Azərbaycanda duvaqqapma adəti də mövcud olmuşdur. Oğlan evinə gəldikdən sonra qızın başından bir uşaq duvağını alıb barlı ağacın başına atırdı.

Aşıq Misgin Abdalın yaradıcılığında ailə-məsələləri də yer almışdır. El-obanın 3, 7 və bəzən 40 gün keçən toy mərasimi, elçilik, qara zurnanın çalınması, aşlıqların orada olması və s. öz əksini tapmışdır. Bundan əlavə, Misgin Abdal maraqlı bir el adətinə toxunmuşdur. Burada qeyd olunur ki, qədim zamanlarda toy mərasimi zamanı pəhlivanla güləşmə baş verirdi. Gəlinə layiq olduğunu göstərmək üçün bəy güləşməni qazanmalı idi (28).

Toy çox qədimdən başlayaraq, ən şən, şux, gur keçirilən məişət mərasimi olmuşdur. Cəmiyyət inkişaf etdikcə o da dəyişmiş, yeniləşmiş və inkişaf etmiş-

dir. Azərbaycan xalqı yeni qurulan ailəyə müqəddəs bir hadisə kimi baxmış, onun ülviliyini qorumuş, lap əvvəldən təməlinin möhkəm olmasına çalışmışdır.

Yeni qurulacaq ailə üçün cehiz hazırlanması bütün dövrlərə xarakterikdir. Bunu mənbələrin verdiyi məlumatla da təsdiq etmək olar. Məsələn, “Əmir şeyx Həsən bin əmir Hüseynin, yeri cənnətlik olsun, qızı Ənuşirəvan xatunu Özbək xanın oğlu Dini bəyə verdilər və tam yaraq və cehizlə Dəşti Qıpçağa göndərdilər” (29, 34). Yeni qurulacaq ailənin maddi təminatını müəyyən qədər həll etmək üçün onları cehizlə təmin etmək valideynlərin borcu sayılmışdır. Xüsusən yorğan, döşək, balıq mütləq olmalı idi. Bundan əlavə, qab-qacaq, qazan, qaşığı dəsti və s. ilk istifadə üçün ən zəruri tələbat malları sırasında olmuşdur.

Toy mərasimi ilə bağlı əsrlərdən bəri süzülüb gələn bir sıra inanclar da mövcud olmuş və tətbiq edilmişdir. Məsələn, gəlinin ayağı altında qab sındıranda ayağı düşərli olar. Gəlin gedərkən ovucuna aldığı düyünü səpərək rəfiqələrinin adını çəksə, onların da bəxti açılar. Gəlini əyləşdirib qucağına oğlan uşağı verərlər ki, onun da ilki oğlan olsun. Nikahın qeydə alınması bütün dövrlərdə toy mərasimi vasitəsilə həyata keçirilir. Nəticədə gəlinin ata evindən bəy evinə köçməsi ilə yekunlaşan toy mərasiminin özü də xalqın yaradıcılıq nümunəsi kimi əsrlərin sərhədini aşaraq bu gün də yaşamaqdadır.

Adətlərin zənginliyi özünü hər yerdə büruzə verir. Məsələn, “Gəlin oğlan evinin həyatına yaxınlaşanda “bəy” yaxın yoldaşları ilə birlikdə damın üstünə çıxıb, oradan alma ilə gəlini vurmalıdır. Əgər “bəy” gəlini vura bilsə, yoldaşları göyə güllə atırlar ki, qız bu evdə xoşbəxt olsun. “Bəy”in atdığı alma gəlinə dəymədikdə o, kədərlənir və pərişan olur” (30, 165). Gəlinin oğlan evinə yaxınlaşanda bəy və yoldaşlarının ona üç alma və ya nar atması indi də Təbrizdə kənd yerlərində qalmaqda davam edir. Bununla bərabər Təbrizdə belə bir adət də mövcuddur ki, bəy evinə qədəm qoyan gəlini mis sininin üstündən keçirirdilər. Mənası da ondan ibarətdir ki, həmin əşya evdə olduğu kimi gəlin də həmişəlik bu evdə qalacaqdır. Hətta bəzi yerlərdə bu məqsədlə gəlin daxil olan evin divarına mismar çalırıldı.

İndiyədək müxtəlif ərazilərdə (Azərbaycan, Türkiyə, İran və s.) mövcud olan adətlərdən biri də bəyin ayağının gəlin tərəfindən tapdalanmasıdır. Bu evdə gəlinin sözünün keçərli olması, kişidən üstünlüyünü göstərmək məqsədilə edilirdi. Toy mərasimi qurtardıqdan sonra da adətlər icra olunmaqda davam edir. Məsələn, bəy duvağını açmağa icazə verməyən gəlinə “üz görümcəyi” adı ilə bir qızıl əşya hədiyyə edir (10, 17).

Gəlin üç gün otaqdan bayıra çıxmamalı, özünü ev əhlinə göstərməməlidir. Təbrizdə bu “pərdədə oturma” və “bal günləri” adlanır. Yalnız qadınların iştirak etdiyi “Üçgünlük” mərasimindən sonra gəlin bayıra çıxa bilər. Bundan sonra evə gələn qohum-əqrəba, gəlinə “boy görüncəyi” adı ilə pul verirlər. Qırx gün ərzində gəlin həmzətli qadınlardan uzaq tutularaq gözlənilir. Bu müddətdən sonra gəlinin ata-anası onları qonaq çağırır.

Toyda qadınlar cavanlarla birgə “Haxışta”, “Ay lələ bəndim olum” və başqa oyunlarında iştirak edirlər. Eyni gündə oğlan evində də mərasim keçirilir, toyxana qurulur, bəyin yanında sağdışı və soldışı əyləşirlər, qarşılarında şirniyyat

dolu sini qoyulur, musiqiçilər oxuyur. El arasında “bəy tərifi” adlanan bu mərasim zamanı da əyləncə davam edir. Gəlin gedərkən anasının ona çörək verməsi də bir adət olmuşdur. Evə ilk olaraq yanar çırağ daxil edilirdi (30, 182). Dərviş toyunda isə dini mövzularla bahəm, cavanlara ata-ana və böyüklərə hörmət edilməsi haqqında nəsihətlər də verilir. Bu cür şeirlər “ibrətnamə” adlanır. Mərasimdə hədislər danışılır, Nizami, Xaqani, Füzuli, Nəsimi və başqa klassiklərin qəzəl və qəsidələri söylənilir, toya gələnlərin həyat və cəmiyyət barədəki sualları cavablandırılır. Tamaşaçıları dərvişlərə istədikləri mövzunun bəhsini və ya hansısa əsəri pulla sifariş edir, sonda isə bəy tərifi olur.

“Digər toylarda olduğu kimi dərviş toylarında da bəyin sağdışı və soldışı olur. Bəy məclisə onların iştirakı ilə daxil olur, toya uyğun şəkildə “bəy tərifi” səslənir. Bəy də öz növbəsində baş əyməklə iştirakçılara öz razılığını bildirir. Xalq arasında bəzən belə toylara “kasıb toyu” və yaxud “islam toyu” da deyirlər. Oğlan toyu ilə qız toyu ayrılıqda keçirilir. Oğlan toyunda kişilər iştirak etdiyi kimi qız toyunda da yalnız qadınlar olurlar. Dərviş kəlməsi sadəcə dini mənə kəsb edir” (14, 111).

Toy mərasimi barədə məlumatlandığımız atalar sözləri tarixi keçmişimiz və bu günümüz baxımından əhəmiyyətli canlı səhifələri göz özündə əks etdirir, real həqiqətləri, ailə-məişətdə uzun əsrlərdən bəri kök salan müxtəlif adət və ənənələri işıqlandırır. Məsələn, “çalğı toy yerinin yaraşığıdır”, “çalğısız toy olmaz”, “toy bəzəyi xoşçadır”, “toyunda xəlbir ilə su daşırım”, “desələr ki, göydə toy var, arvadlar nərdivan axtarar”, “kasıbın toyunda gecə qısa olar”, “xeyir iş yerdə qalmaz”, “xeyir işi saxlamazlar,” bəy, toyunda oynasa, ucuzluq olar”, “qazan dibi qaşıyanın toyunda qar yağar” və s. (31, 117-118).

Toy mərasimi Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi əsrlər boyu Azərbaycanın müxtəlif tarixi bölgələrində inkişaf edərək vahid və zəngin bir adət-ənənə sisteminə çevrilmişdir. Toy rəsmi nikah mərasimi olmaqla yanaşı, bir-biri ilə bağlı tətənəli ənənələr (qız bəyənmə, elçilik, nişanlılıq dövrü, toy öncəsi adətlər, toy və s.) sistemidir. Milli toy adətlərində Azərbaycan xalqına xas olan bütün müsbət xüsusiyyətlər öz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın toy adət-ənənələri həm başqa xalqların adətlərinə təsir etmiş, həm də özü digər xalqların mədəniyyətindən müəyyən elementlər götürmüşdür. Toy adətlərinə zəmanənin də təsiri hiss edilməkdədir. Son dövrlərdə toyların bir qayda olaraq xüsusi şadlıq saraylarında təşkil edilməsi, bəy-gəlin rəqsinin hazırlanması, mələk libasında kiçik qızların bəy-gəlin ətrafında rəqs etməsi, toyda müasir rəqs üçün vaxt ayrılması, toyun sonunda gəlinin arxaya gül dəstəsi atması, bal ayının keçirilməsi və s. bu qəbildəndir.

Toy Azərbaycan xalqının mədəniyyətində mühüm yerlərdən birini tutur. Bölgələrdən asılı olaraq müəyyən fərqliliklər olsa da, ümumi toy prinsipləri çoxdur və bir çox elementlərdən ibarətdir. Azərbaycan milli toy adətləri bir-biri ilə bağlı olan mütəşəkkil sistem olub, əsasən, üç hissədən ibarətdir:

1. Toy mərasiminə qədər olan mərhələlər.
2. Toy mərasimi.
3. Toy mərasimindən sonrakı mərhələlər.

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, eləcə də klassik və müasir ədəbiyyatımızda təsvir edilən toy adətlərimizi ümumiləşdirsək, onda toy mərasiminə qədər olan mərhələlər, toy mərasimindən sonrakı mərhələlər, əsasən, bunlardan ibarətdir: Qızbəyənmə, Qızgördü, Xəbərgöndərmə, Kiçik elçilik, Elçilik, Nişan, Danışığa-gəlmə və ya “Kəmləşmə”, Paltarbiçdi, Xınayaxdı, Kəbinkəs-dirmə, Qız toyu, Gəlinaparma, Simvolik toy oğurluğu, Oğlan toyu, Üzəçixdı, Ayaqaçdı, Qonaqçağıрма.

Əsas mərhələləri yuxarıda təsvir edilən toy mərasimi əsrlər boyu Azərbaycan xalqının yüksək səviyyədə qeyd etdiyi təntənəli şənlik olub ailənin əsasını təşkil edir. Toy mərasimi ənənədən doğan davranış tərzini kimi təşkilatı mahiyyəti kəsb edir. O, toya qədər və toydan sonra bütün ayınların vaxtında icrasını tələb edir. Hər mərhələdə ənənədən doğan mərasimdə rituallarla müşayiət olunur.

Toy həm də nikahın rəsmiləşdirilməsini təsdiqləyən bir mərasimdir. Azərbaycanda bu mərasimin özünəməxsus yeri vardır. Toy mərasimi əsas xüsusiyyətlərini dəyişmədən müasir dövrdə modifikasiyaya uğramış, yeni ünsürlər əmələ gəlmişdir. Zaman-zaman toya daxil olan yeniliklər toy şənliyinə yeni rənarənglik gətirmişdir. Toy mərasimi sevinc, şənlik, şadlıq gətirən qədim bir el adəti kimi uzun əsrlər boyu xalqın yaddaşında yaşamış və bundan sonra da yaşayacaqdır.

İşin elmi nəticəsi: Sovet dövlətini qadağalarına baxmayaraq Azərbaycan xalqının imtina etmədiyi toy adətləri, onun ənənə-mərasim kontekstindəki spesifik yeri və əsas mərhələləri məqalədə öz əksini tapmışdır.

İşin elmi yeniliyi: Tədqiqatın əsas elmi yeniliyi onun mövzu aktuallığı ilə müəyyənləşir. Məqalədə toy adət-ənələrinin mənşəyi, təzahür formaları, onun mərhələləri ardıcıl və sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalə Azərbaycan xalqının milli folklorşünaslıq düşüncəsində özünəməxsus yerə malik olan toy adət-ənələri, onların ritual-mərasim kontekstindəki, eləcə də mənəvi dəyərlər sistemindəki rolunu müəy-yənləşdirmək baxımından böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Təhmasib M.H. Xalq ədəbiyyatında mərasim və mövsüm nəğmələri. Nami-zədlilik dissertasiyası. Bakı, ADU-nun kitabxanası, 1945, 147 s.
2. Abdulla B. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı, Qismət, 2005, 208 s.
3. Xəlil A. Novruz strukturu. Arxaik ritual, təqvim və bayram. Dədə Qorqud toplusu, 2010, s. 31-39
4. Xürrəmçızı A. Azərbaycan mərasim folkloru. Bakı, 2002, 270 s.
5. Sayılov Q. Mərasim folklorunun janr spesifikasiyası. "Folklor məsələləri" jurn, 2010
6. İndraliyev İ. Nevruz bayramında Nogay halk adətləri/ Nevruz. Türk Kültüründə Nevruz Uluslararası Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri (Ankara, 20-22 mart 1995), Ankara, 1995.

7. Сухарева О.А. До мусульманские верования и обряды в средний Азии. Москва: Наука, 1975, стр. 20
8. Бернштам Т.А. Девушка-невеста и предбрачная обрядность в Поморье в XIX начале XX в. Русский народный свадебный обряд. Ленинград: Наука, 1978, стр. 48-71
9. Харадзе Р. Грузинская семейная община. 1 т. Тбилиси: изд. Союза писателей Грузии, “Заря Востока”, 1960.
10. Muradi M.M. İran Azərbaycanında ailə və ailə məişəti. (Təbriz şəhərinin materialları əsasında). t.e.n. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2001, 32 s.
11. Tusi N. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, Elm, 1989.
12. Книга Орудж-бека Баята Дон Жуана Персидского. Баку, Язычы, 1988.
13. Venesiyalılar Şah 1 Təhmasibin sarayında (Mikele Membre və Vinçenso Alessandri) Bakı, Təhsil, 2005.
14. Bünyadova Ş. Orta əsr Azərbaycan ailəsi. Bakı, Elm 2012, 384 səh.
15. Gəncəvi M. Rübailər (tərc. N. Rəfibəyli). Bakı, Azərnəşr, 1961.
16. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı, Elm, 1981.
17. İbn Fədlanın “Səfərnəmə”sindən. (tərcümə F.Hətəmov). Şərq tərcümə Toplusu № 3. Bakı, Nurlan, 2006.
18. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı, Elm, 1981.
19. Paşayev Q. Altı il Dəclə Fərat sahillərində. Bakı, Yazıçı, 1987, 230 s.
20. Həsənov Y. İbtidai-icma tarixi. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1963, 210 s.
21. Kitabı Dədə-Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988.
22. Xaqani Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, EA nəşriyyatı, 1956.
23. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. (VII–XII əsrlər) 20 cildə, II c. Bakı, Elm, 1989.
24. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1973.
25. Гаджиева С.Ш. Семья и брак у народов Дагестана в XIX – начале XX в. Москва: Наука, 1985, 360с
26. Əliyeva N. Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində. Bakı, Çarşıoğlu, 1999.
27. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. 1 hissə. Bakı, Elm, 1994.
28. Azərbaycan folkloru antologiyası: III kitab, Göyçə folkloru./ Toplayanı və tərtib edəni H.İsmayılov. Bakı, Səda, 2000, 766 s.
29. Əbu Bəkr əl-Oütbi əl-Əhəri. Tarix-e Şeyx Üveys. Bakı, Elm, 1984.
30. Cabraylova M.Ə. Toy mərasimi haqqında (Qasım İsmayılov rayonunun materiallarına əsasən). ATDM VII c. Bakı, Az. SSR EA, 1968, s. 159-168.
31. Atalar sözü (top. Ə.Hüseynzadə). Bakı, Yazıçı, 1981, 336 s.

Çapa tövsiyə edən: Fil. e.d. Ramazan Qafarlı